

Janusz ŁACH

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Wrocław, Polska
e-mail: janusz.lach@uni.wroc.pl

WARTOŚCI KULTUROWE I KIERUNKI PRZEMIAN DOLINY JEDLICY W KARKONOSZACH WSCHODNICH

CULTURAL VALUES AND DIRECTION OF CHANGES OF JEDLICA VALLEY IN THE EASTERN KARKONOSZE MOUNTAINS

słowa kluczowe: Karkonosze, krajobraz kulturowy – przemysłowy, poeksploatacyjny
key words: Karkonosze Mountains, cultural landscape – post-industrial, post-exploitative

Streszczenie Na podstawie obserwacji terenowych oraz analizy materiałów archiwalnych dokonano próby ukazania wpływu elementów środowiskowych i społecznych na przekształcenia krajobrazu dolinnego Jedlicy. Wskazano za czasowe i przestrzenne zmiany wywołane działalnością przemysłową i usługową, które w istotny sposób decydują o wartościach krajobrazu kulturowego dolin sudeckich. Elementy kulturowe, historyczne oraz przemysłowe dokumentują i symbolizują przeszłość gospodarczą Karkonoszy. Obecnie istotnym kierunkiem przekształceń krajobrazu dolinnego regionu sudeckiego jest działalność turystyczno-rekreacyjna, która pozytywnie wpływa na estetykę oraz jego ochronę.

Abstract *On the basis of field observation and analysis of archival materials the influence of environmental and social factors on transformation of the valley landscape of Jedlica River was presented. The study indicated time and spatial changes caused by both industrial and business activities rendering significantly the values of cultural landscape of Sudety Mountains Valleys. Cultural, historical and industrial elements attest and symbolize economical past of Karkonosze Mountains. At present, tourist and recreation activities, which influence the aesthetics and environmental protection of the Sudety Mountains Valleys, determine important direction of landscape transformation in this region.*

WPROWADZENIE

Rozwój cywilizacyjny determinuje przestrzeń życia człowieka oraz sposoby jego użytkowania, zmieniając nieodwracalnie środowisko przyrodnicze. W obrębie krajobrazu kulturowego, najsilniej naznaczone ludzką działalnością, są przestrzenie zurbanizowane, przemysłowe oraz przestrzenie zaniedbane i opuszczone, które tracą swój kulturowy sens bytu. Na terenach tych, w szczególności o wysokich walorach krajobrazowych, obecnie obserwuje się tendencje do rewitalizacji środowiska geograficznego. Perspektywy transformacji krajobrazów zaniedbanych i odzyskiwanych uwzględniają nie tylko techniczne elementy rekultywacji terenu w celu przywrócenia wartości historycznej, społecznej czy duchowej, ale także nadają nowe, pozytywne treści (Królikowski, Rylke 2001; Idziak, Herman, 2008).

Krajobraz kulturowy dolin rzecznych w regionie sudeckim kształtowany był już od początku XI wieku. Rzeki początkowo wykorzystywane były do podstawowych celów bytowych (pasterskich, rybackich) i transportowych, z czasem zaopatrywały osady w wodę pitną, sanitarną oraz przemysłową do napędu urządzeń rolniczych i przemysłowych. Rzeka jako główny czynnik sprawczy zmian przestrzeni dolinnej kieruje działania człowieka (Gadomska, 2008). Bernat S. (2007), nadaje rzece wymiar gospodarczy i kulturowy, gdyż zagospodarowanie dolin stwarza specyficzne układy społeczno-gospodarcze, organizując przestrzeń przyrodniczą, kulturową i gospodarczą struktur osadniczych. Współcześnie prowadzone badania nad krajobrazem kulturowym pod kątem przekształceń przestrzeni dolinnej dotyczą przede wszystkim zmian spowodowanych działalnością rolniczą oraz osadniczą (Fajer, 2003; Kowalska, 2002, 2003; Podgórski, 1999; Plit, 2003). W Sudetach istnienie krajobrazów poeksploatacyjnych (poprzemysłowych) jest nierozdzielalną częścią krajobrazów dolinnych od okresu średniowiecza po dzień dzisiejszy. Współczesną cechą dolin sudeckich jest ich quazynaturalność spowodowana brakiem prowadzonych prac nad regulacją przeciwpowodziową lub wykorzystaniem zasobów wodnych do pozyskania energii alternatywnej. Większość den dolinnych na obszarze Sudetów została w XVII i XIX wieku przekształcona poprzez przeprowadzenie prac regulacyjno-hydropowodziowych związanych z rozwojem osadnictwa i przemysłu. Od ponad 250 lat krajobrazy dolin górnej Odry kształtowane były przez gospodarczą aktywność człowieka, a zasadniczym czynnikiem zmieniającym krajobraz dolinny były prace hydrotechniczne (Czaja, 2007; Łach, 2005). Nowym trendem badań obszarów poeksploatacyjnych są badania nad zagospodarowaniem turystycznym na potrzeby turystyki poznawczej a także kwalifikowanej (Wyszyński, 2007). Współcześnie obserwuje się zagospodarowanie dolin rzecznych pod kątem rekreacji, wypoczynku lub sportu. Doliny rzeczne są wartością w aspekcie kreowania produktu turystycznego zbudowanego wokół historycznego związku miasta z wodą oraz związku z działaniami gospodarczymi (Bernat, 2007).

CEL, METODA, TEREN BADAŃ

Głównym celem opracowania są badania nad wielo-wiekową transformacją krajobrazu dolinnego na obszarze Karkonoszy. Przedstawione w artykule badania mają na celu ukazanie wpływu naturalnych elementów środowiska przyrodniczego na rozwój wybranych gałęzi przemysłu, a następnie ukazanie następstw ich działalności w kształtowaniu krajobrazu. Zamierzeniem jest analiza wartości zmian środowiska dolinnego Jedlicy w przestrzeni oraz czasie.

Interesującym wątkiem analizy jest próba ukazania uwarunkowań przyrodniczych i gospodarczych w procesie zagospodarowania turystycznego obszaru kowarskiego oraz odpowiedzenie sobie na pytanie: czy początek XXI-go wieku jest okresem przekształceń dolin sudeckich pod wpływem przemysłu turystycznego? Jakie będą skutki oddziaływania turystyki na krajobraz i jego wartości?

Badania zostały przeprowadzone w oparciu o metodę analizy terenowej oraz interpretację materiałów historycznych opisowych i kartograficznych dotyczących działalności gospodarczej oraz społecznej na obszarze doliny Jedlicy.

Do realizacji tematu wybrano dolinę Jedlicy, założoną na wschodnich stokach Grzbietu Kowarskiego, w Karkonoszach Wschodnich, zachodnich stokach Rudaw Janowickich oraz w Obniżeniu Mysłakowickim należącym do Kotliny Jeleniogórskiej (ryc.1). Dolinę odwadnia rzeka Jedlica o długości 14,7 km, będąca prawostronnym dopływem Łomnicy. Koryto Jedlicy o średnim spadku 46 ‰ jest proste w górskiej strefie oraz kręte na obszarze obniżenia. W morfologii doliny można wyróżnić trzy typy dolin: w górnym odcinku dolinę V-kształtną, w środkowym skrzynekową, natomiast w dolnym płaskodenną.

Ryc. 1. Lokalizacja obszaru badań.

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 1. Localization of area of research

Source: own elaboration.

ETAPY ROZWOJU I PRZEKSZTAŁCANIA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO ZLEWNI JEDLICY

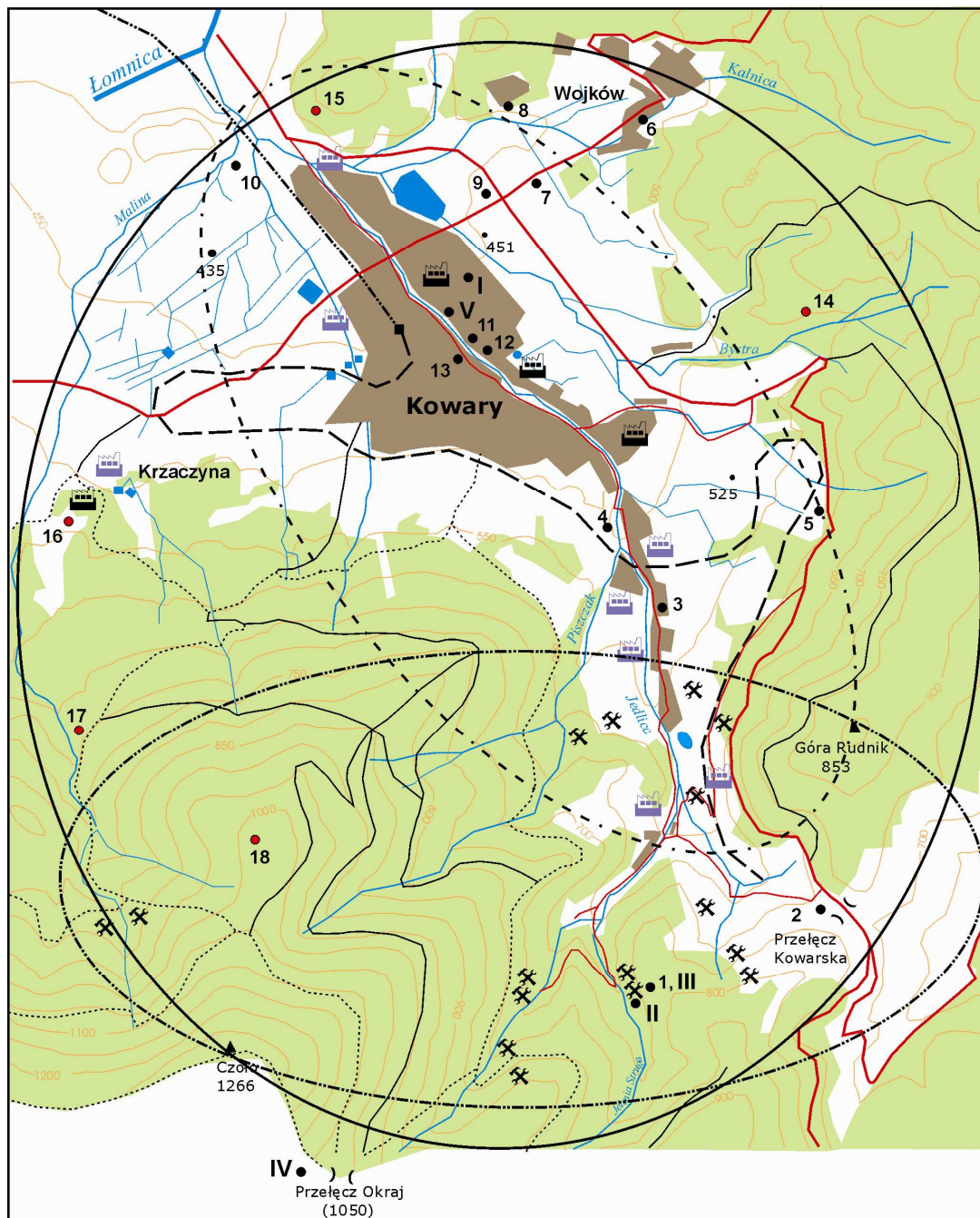
Zmiany w środowisku doliny Jedlicy rozpoczęły się wraz z procesem osiedleńczym Kowar już w XI wieku, obejmując głównie górny i środkowy odcinek doliny. Duży spadek podłużny koryta, występowanie surowców mineralnych rud żelaza oraz uranu, lasy, woda warunkowały rozwój gospodarczy Kowar.

Wielowiekowa, kierunkowa eksploatacja surowców wpłynęła na rozwój różnych gałęzi przemysłu. Analiza materiałów historycznych pozwoliła wydzielić 4 główne okresy kształtowania się krajobrazu kulturowego doliny Jedlicy:

- **okres pierwszy** nazwany przez autora okresem górnictwa i metalurgii rud żelaza, trwający od XII wieku do pierwszej połowy XVIII wieku, był czasem rozwoju górnictwa podziemnego i hutnictwa żelaza. Działalność ta prowadzona przez osadników walońskich przyczyniła się do znacznych wylesień zlewni Jedlicy, powstania wyrobisk, sztolni, hałd, hut oraz kuźnic (Staffa, 2005). Sztolnie zakładane były na stokach a urobek wydobywany z nich składowany był najczęściej w pobliżu, przyczyniając się do powstawania antropogenicznych gładzowisk. Działalność eksploatacyjna obejmowała górny odcinek doliny Jedlicy głównie na stokach Średniaka oraz Sulicy w Kowarach Podgórzu (ryc. 2);

- **okres drugi** - okres włókienniczy – rozpoczął się w drugiej połowie XVIII wieku i trwał do końca XIX wieku – to okres powstawania obiektów przemysłowych – włókienniczych związanych z tkactwem lnu oraz produkcją filcu. W wyniku upadku przemysłu górniczego i metalurgicznego rozwinął się przemysł tkacki oparty na rodzimej uprawie roślin. Uprawie towarzyszyła w tym okresie hodowla zwierząt, głównie pasterskich. Pasterstwo na obszarze Jedlicy przyczyniło się do kolejnych wylesień oraz rozwoju kultury i architektury pasterskiej (Raj, 2010). Kowary pełniły w tym okresie funkcje ośrodka przemysłu włókienniczego regionu sudeckiego. W środkowym odcinku doliny Jedlicy, gdzie dno jest szerokie zaczęły powstawać zakłady przemysłowe i rzemieślnicze. Zakłady te do produkcji wykorzystywały wodę, w tym celu dokonano obudowy koryta oraz zbudowano szereg urządzeń hydrotechnicznych takich jak: płuczki, progi, małe zbiorniki retencyjne, kanały. Wzdłuż koryta rzeki powstała równocześnie zwarta zabudowa mieszkaniowa, przemysłowa, sieć drogowa i kolejowa (1881-1882 budowa linii kolejowej z Jeleniej Góry do Kowar). W tym okresie podjęto jeszcze próby rozwoju górnictwa, jednak bezskutecznie. Przez ponad 200 lat miasto utrzymywało się dzięki włókiennictwu;

- **okres trzeci** – okres górnictwa rud uranowych - rozpoczął się na początku XX wieku i trwał do lat 90-tych XX wieku – najkrótszy i najbardziej efektywny (destrukcyjny) w zmianach fizjonomii krajobrazu. Lata po pierwszej wojnie światowej przyniosły niewielkie ożywienie gospodarcze miasta. Ponownie otwarto kopalnie i rozpoczęto wydobywanie rud żelaza, jednak proceder ten trwał bardzo krótko. Stan ten uległ zmianie, gdy w 1926 roku stwierdzono obecność rud uranu, który rozpoczęto eksploatować. Był on wykorzystywany dla przemysłu zbrojeniowego III Rzeszy.

Legenda:

nieczynna kopalnia żelaza i uranu
iron and uranium closed mine fabryka XIX wiek
works the 19 st century fabryka XX wiek
works the 20 st century ● 1 walor krajoznawczy - kulturowy
tourism-culture value ● 2 walor krajoznawczy - przyrodniczy
tourism-natural value ● IV atrakcja turystyczna
tourist attraction zasięg działalności przemysłu wydobywczego
range of extractive industry zasięg działalności przemysłu przetwórczego
range of manufacturing industry zasięg oddziaływania turystyki, sportu i rekreacji
range of tourism, sport and recreation | <ul style="list-style-type: none"> obszary leśne
forest areas zabudowa
buildings drogi utwardzone
main roads drogi leśne wykorzystane przez turystykę pieszą, rowerową oraz konną
side roads szlak turystyczny
tourist track linia kolejowa <small>odcinek kolei wybudowany w okresie 1881-82</small>
railway track wody powierzchniowe
waters poziomica
contour line przełęcz, szczyt
pass, summit |
|---|---|

Ryc. 2. Krajobraz kulturowy i turystyczno-rekreacyjny zlewni Jedlicy.

Źródło: opracowanie na podstawie map topograficznych: Messtischblatt arkusz Schmiedeberg 1886, 1916, Krummhubel 1885, 1936, Warmbrunn 1885, 1939, Kupferberg 1939, PUW 1965 arkusz Karpacz oraz mapa turystyczna Karkonosze Wyd. Plan 2002

Fig. 2. Cultural and tourist-recreational landscape of Jedlica river.

Source: on the basis of maps: Messtischblatt arkusz Schmiedeberg 1886, 1916, Krummhubel 1885, 1936, Warmbrunn 1885, 1939, Kupferberg 1939, PUW 1965, PUW 1965, Karpacz sheet and map of the Karpacz, 2002.

Objaśnienia do ryciny 2:

Walory turystyczno krajobrazowe – kulturowe

1. Sztolnie Kowary
2. Kamień pamiątkowy drogi głodu
3. Kaplica Św. Maksymiliana
4. Kaplica Św. Anny
5. Pomnik pamięci lotników niemieckich z I Wojny Światowej
6. Kaplica Matki Bożej Częstochowskiej
7. Grobowiec rodziny von Reuss
8. Szpital Bukowiec
9. Pałac Nowy Dwór z okresu 1916-1920
10. Pałac Ciszycy z początku XIX wieku
11. Kamienny most z figurą Św. Jana Nepomucena z XVIII wieku
12. Starówka z ratuszem z przełomu XVIII/XIX wieku
13. Kościół pw. Imienia Najświętszej Maryi Panny z XIII wieku

Walory turystyczno krajobrazowe – przyrodnicze

14. Kowarska Skała
15. Babie Skały
16. Niedźwiedzie Skały
17. Skała Kazalnica
18. Skała Dzik

Atrakcje turystyczne

- I. Park Miniatur Zabytków Dolnego Śląska
- II. Jelenia Struga - ośrodek SPA i Wellnes
- III. Sztolnie Kowary
- IV. Przełęcz Okraj
- V. Dom Tradycji Miasta Kowary

Po 1945 roku wznowiono wydobywanie rud uranu przez Przedsiębiorstwo Państwowe Kowarskie Kopalnie R-1 dla radzieckiej atomistyki głównie w latach 40 i 70 XX wieku. W wyniku rozwoju górnictwa w krajobrazie doliny Jedlicy ponownie pojawiły się wyrobiska, sztolnie (fot. 1) oraz hałdy. Rabunkowa działalność górnicza przyczyniła się do znacznego zdewastowania krajobrazu doliny Jedlicy w jej górnym odcinku. Ze względu na dużą skalę wydobywania, urobek składowany był w dnie doliny. Cechą charakterystyczną są kilkumetrowej wysokości oraz kilkunastometrowej długości hałdy usypiskowe zlokalizowane wzdłuż koryta Jedlicy i jej dopływów.

Obecnie formy te utrwalone przez wierzbowo-brzozowe drzewostany tzw. samosiejki, podczas ekstremalnych opadów i wezbrań ulegają niszczeniu. Podmywane brzegi hałd ulegają erozji bocznej oraz procesom ruchów masowych, doprowadzając w efekcie do powstania spływów gruzowo-błotnych w osi doliny. Ekstremalne procesy morfologiczne pozostawiają silnie przemodelowane łóżysko rzeki.

Koniec lat 60 tych XX wieku to czas gwałtownego rozwoju przemysłu włókienniczego, w szczególności produkcji dywanów (1969-1976 budowa i uruchomienie zakładu wyrobu dywanów). Kierunek rozwoju przestrzennego miasta uwarunkowany rozwojem ekonomicznym i społecznym, obejmuje głównie środkowy odcinek Jedlicy. Rozrastała się sieć drogową, kolejową zabudowa mieszkaniowo-przemysłowa.

Czas prosperity miasta kończy się jednak pod koniec lat 80, kiedy dochodzi do zamykania nierentownych zakładów przemysłowych i dużych migracji zarobkowych mieszkańców z obszaru miasta. Miasto jako jednostka przestrzenna krajobrazu w istotny sposób zaczęło wpływać na zmiany fizjonomii górnego i środkowego odcinka doliny Jedlicy. Z powodu braku opieki nad zabudową zaczął się wyłaniać krajobraz zdegradowany (fot.2).

- **okres czwarty** trwający od początku XXI wieku – to czas przemian funkcjonalno-strukturalnych mających na celu powstanie w Kowarach ośrodka lecznictwa uzdrowiskowego oraz ośrodka turystycznego. Główne funkcje przemysłowe zanikają, górnictwo upada po raz kolejny ukazując krajobraz poeksploatacyjny, nierentowne zakłady: włókiennicze, garbarskie, filcu oraz dywanów zostają zamknięte, ulegając szybkiej dewastacji pozostawiając po sobie krajobraz poprzemysłowy.

Okres czwarty to czas renaturyzacji krajobrazu doliny Jedlicy i rewitalizacji miasta Kowary na potrzeby turystyki, rekreacji, wypoczynku i sportu. Powstaje szeroka oferta turystyki wypoczynkowej oraz specjalistycznej. Ukształtowanie terenu, klimat, hydrografia, flora i fauna doliny oraz zagospodarowanie Kowar wpływa na dużą atrakcyjność turystyczną. Górny odcinek doliny zostaje zalesiany i zagospodarowywany pod turystykę kwalifikowaną oraz pod bazę uzdrowiskową, której przykładem jest Jelenia Struga - ośrodek typu SPA i Wellnes (fot. 3). Środkowy odcinek doliny – obszar miasta Kowar - zostaje przystosowany do wypoczynku i rekreacji. Baza turystyczna – towarzysząca pozwala na uprawianie turystyki kwalifikowanej: pieszej, rowerowej, konnej, narciarskiej, paralotniarstwa oraz wędkarstwa. Na obszarze doliny Jedlicy wyznaczono 9 tras szlaków turystyki pieszej oraz 5 szlaków tras rowerowych wykorzystywanych również przez turystykę konną oraz narciarstwo biegowe. Dolina Jedlicy staje się miejscem występowania nowych trendów turystycznych w tym paralotniarstwa czy wyścigów sań rogatych – dyscypliny z XIX wieku, która jest wielką atrakcją turystyczną Kowar. Na atrakcyjność mają wpływ również obiekty kulturowe o wysokich walorach historycznych i architektonicznych. Do najważniejszych możemy zaliczyć: Kościół Parafialny pw. Imienia Najświętszej Marii Panny z XIII wieku, starówkę z zabytkowymi kamieniczkami i ratuszem z przełomu XVIII i XIX wieku, późnobarokową kaplicę Św. Anny, Pałac Ciszyca z XIX wieku, kamienny most z figurą Św. Jana Nepomucena (ryc. 2). Wielkimi atrakcjami turystycznymi przyciągającymi tysiące turystów w ciągu roku są: Sztolnie uranowo-radonowe

(fot.4) oraz Park Miniatur Zabytków Dolnego Śląska powstałe na bazie dawnych obiektów przemysłowych. Ruch turystyczny (stan na 2009) obsługiwany jest przez 14 obiektów noclegowych oferujących 566 miejsc oraz 5 lokali gastronomicznych (4 restauracje, jedna pizzeria).

Fot. 1. Dawne wejście do sztolni uranowych z lat 50-tych XX wieku – obszar poeksploatacyjny w Kowarach Podgórzu.

Photo 1. The old entrance to Kowarian tunnels from the 50 th of XX century – the plain after exploitation of ore both iron and uranium in Kowary Podgórzu.

Fot. 2. Dawna fabryka dywanów z XX wieku w Kowarach Dolnych (środkowy odcinek doliny).

Photo 2. The old carpet's factory from the XX century in the Lower Kowary (the middle area of Jedlica valley).

Fot. 3. Jelenia Struga - Polskie Monte Baden - pierwszy ośrodek leczniczo-uzdrowiskowy w Kowarach. Ośrodek został otwarty w maju 2000 roku. Kowary Podgórzu.

Photo 3. Wellness and SPA Center Jelenia Struga – the first therapeutic – resort centre in Kowary. The centre was open in the May 2000. Kowary Podgórzu.

Fot. 4. Wejście do Kopalni Rud Żelaza i Uranu. Obiekt turystyczny otwarty w 2000 roku w Kowarach Podgórzu.

Photo 4. The entrance to the Kowarian tunnels. The tourist object opened in 2000 in Kowary Podgórzu.

Wszystkie fotografie J. Łach.

All photos J. Łach.

WNIOSKI

Działalność człowieka w przeszłości spowodowała daleko idące przekształcenia środowiska przyrodniczego doliny Jedlicy. Zmiany te były i są zróżnicowane w czasie, przestrzeni oraz intensywności oddziaływania poszczególnych cech na środowisko. Zmieniające się działania społeczne prowadziły w konsekwencji do zmian oceny przydatności poszczególnych komponentów środowiska przyrodniczego na różnych etapach rozwoju cywilizacyjnego, a ich pochodną zmieniających się wartości są sposoby zagospodarowania przestrzeni dolinnej Jedlicy.

Wpływ górnictwa rud żelaza oraz rud uranowych nie ograniczył się jedynie do zmian środowiska naturalnego, ale także objął w swym wymiarze pozytywne oddziaływanie na materialną, społeczną i kulturową strefę Jedlicy. Przestrzenny rozwój przemysłu wydobywczego oraz włókienniczego kształtował zabudowę zabytkową, przemysłową oraz infrastrukturę Kowar na przestrzeni 9 wieków.

Tereny poeksploatacyjne i poprzemysłowe Kowar w wyniku rekultywacji nie są zagrożeniem dla środowiska naturalnego a wręcz stanowią urozmaicenie krajobrazu miejsko-przemysłowego strefy dolinnej w XXI wieku. Decydują o wartościach identyfikacyjnych zmiany krajobrazu dolinnego, a elementy kulturowe historyczne oraz przemysłowe dokumentują i symbolizują przeszłość gospodarczą regionu.

Wartością doliny Jedlicy w strefie Kowar jest kulturowy i przestrzennie-funkcjonalny układ holistyczny. W górnym odcinku doliny zachodzi proces renaturyzacji, który prowadzi do podniesienia walorów krajobrazowych – widokowych oraz przyrodniczych. W środkowym i dolnym odcinku zachodzi proces rewitalizacji i przystosowania oraz wykorzystania obecnej infrastruktury dla celów turystyczno-rekreacyjno-sportowych, to pozwala stwierdzić, iż początek XXI wieku to okres kształtowania dolin sudeckich poprzez rozwój turystyki w kontekście estetycznym a także ochrony krajobrazu.

Dolina Jedlicy ukazuje możliwości wykorzystania zdegradowanych krajobrazów poprzemysłowych dla rozwoju społecznego i gospodarczego regionu. Krajobrazy poeksploatacyjne i poprzemysłowe Kowar są lub nadal mogą być przedmiotem praktycznego wykorzystania do celów turystyczno-rekreacyjnych i sportowych.

LITERATURA

- Bernat S., 2007: Rewitalizacja dolin rzecznych w miastach, [w:] Doliny rzeczne przyroda- krajobraz-człowiek, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 7, Sosnowiec, s.255-264.
- Czaja S.W., 2007: Wpływ zabudowy hydrotechnicznej oraz eksploatacji surowców budowlanych na kształtowanie krajobrazu Doliny Górnej Odry od połowy XVIII wieku, [w:] Doliny rzeczne przyroda-krajobraz-człowiek, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 7, Sosnowiec, s.325-336.
- Fajer M., 2003: Budowle wodne jako element krajobrazu w dorzeczu Liswarty, [w:] Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 2, Sosnowiec, s.78-86.
- Gadomska W., 2008: Walory krajobrazowe rzeki Łyny w Olsztynie i ich wykorzystanie w planowaniu zagospodarowania przestrzennego obszarów nadrzecznych, [w:] Zarządzanie krajobrazem kulturowym, Wyd. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 10, Sosnowiec, s. 27-34.
- Idziak A., Herman K., 2008: Miedzy kopalnią a krajobrazem. Transformacje sztuki krajobrazu. Instalacje, rzeźba, performance, jako formy rekultywacji krajobrazów postindustrialnych, [w:] Zarządzanie krajobrazem kulturowym, Wyd. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 10, Sosnowiec, s. 386-394.
- Kowalska A. 2002: Analiza zmian krajobrazowych w dolinie rzeki Wisły pomiędzy Warszawą a Płockiem w wieku XIX i XX, Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr.1, Sosnowiec.
- Kowalska A. 2003: Zmiany środowiska w korycie Wisły i na terenach zalewowych wywołane żegluga i regulacją rzeki (Odcinek Warszawa-Płock), Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 2, Sosnowiec.
- Królikowski J. T., Rylke J., 2001: Społeczno-kulturowe podstawy gospodarowania przestrzenią, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Łach J. 2005: Rola Pieszyckiego Potoku w kształtowaniu krajobrazu strefy krawędziowej Sudetów i jego wpływ na rozwój przestrzenny Pieszyc, [w:] Środowisko przyrodnicze jako przedmiot badań interdyscyplinarnych, Wyd. PAEK, Poznań.
- Mania W., 2008: Współczesne transformacje i zagrożenia krajobrazów małych miast, [w:] Zarządzanie krajobrazem kulturowym, Wyd. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 10, Sosnowiec, s. 87-95.
- Plit J., 2003: Wały przeciwpowodziowe – antropogeniczny element krajobrazu, [w:] Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 2, Sosnowiec, s.171-178.
- Podgórski Z., 1999: Antropogeniczne zmiany rzeźby terenu Pojezierza Chełmińskiego do początku XVII wieku w wyniku budowy i funkcjonowania młynów wodnych, Przegląd Geograficzny, t. 71, Warszawa, s.111-126.

- Raj A., 2010: Karkonoski Park Narodowy, Wyd. Karkonoski Park Narodowy, Jelenia Góra.
- Staffa M., 2005: Historia poznania Karkonoszy oraz rozwój osadnictwa, [w:] red. Mierzejewski M.P., Karkonosze przyroda nieożywiona i człowiek, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s.23-50.
- Wyszyński M., 2007: Możliwości wykorzystania wybranych krajobrazów antropogenicznych dla potrzeb turystyki na przykładzie województwa opolskiego, [w:] Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 6, Sosnowiec, s. 226-232.